

ПАСІЙНЫЯ ТВОРЫ Ў ПІСЬМЕНСТВЕ ЎСХОДНІХ СЛАВЯН (да XVIII ст.)

Да пасійнай літаратуры адносяцца творы рэлігійнай тэматыкі, у якіх апавядаецца пра фундаментальны для хрысціянства сюжэт з біяграфіі Хрыста: здрадніцтва яму, арышт, допыт, асуджэнне, катаванне, пакуты і смерць на крыжы, а таксама цудадзейнае ўваскрэсенне. Назва *пасійны* паходзіць ад лац. *passio* ‘пакутую’. Першапачаткова пасійная літаратура склалася на Захадзе разам з узростам шанавання пакутніцтва Хрыста, яго ран і крыжа, на якім ён загінуў. З VIII ст. у заходняй царкве з’явіліся аповеды пра пакуты Хрыста, зведзеныя паводле чатырох евангелістаў у адну кнігу. Такія творы ці іх фрагменты перапісваліся асобна, але часцей аб’ядноўваліся ў пасіяналы – каталіцкія зборнікі жыццяў і аповедаў пра пакуты Хрыстовыя, у зборнікі жыццяў кшталту “Залатой легенды” (“*Legenda aurea*”), дзе аздабляліся мастацкімі і фантастычнымі элементамі. З X ст. яны таксама зазналі моцны ўплыў з боку апакрыфічнага Евангелля Нікадзіма, у якім выкладаліся дэталі асуджэння і смерці Хрыста.

Евангелле Нікадзіма (Евангелле паводле Нікадзіма) – апакрыфічны твор (г.зн. афіцыйна не прызнаны царквою), што ўзнік на лацінскай мове ў Заходняй Еўропе каля IX ст. шляхам аб’яднання двух апакрыфічных твораў: так званых “Дзеяў (ці Актаў) Пілата” (“*Gesta Pilati*”), якія ўтварылі першыя 16 раздзелаў апакрыфічнага Евангелля, і так званага “Сашэсця Хрыста ў пекла” (“*Descensus Christi ad inferos*”), якія склалі наступныя 11 раздзелаў. Першы твор з новымі дэталямі і дадаткамі пераказвае ад імя Хрыстовага вучня Нікадзіма пасійную гісторыю Хрыста (яго допыт і асуджэнне, смерць і ўваскрэсенне), вядомую паводле кананічных евангелляў. Другі твор больш фантастычны, з элементамі гнастыцызму, і прыпісаны Язэпу Арымафейскаму. Аповед у ім вядзецца ад імя Харыя і Лентыя (у царкоўнаславянскай перадачы – Карын і Ліцяош (Леўкій /

Левін / Лесін / Ліцын і інш.), уваскрэслых сыноў Сімяона, што ў сентэнцыях і цытатах апісваюць з'яўленне Хрыста ў пекле. Абодва творы ўзніклі ў раннехрысціянскія часы (прыкладна ў III–IV стст.), аднак толькі “Дзеі Пілата” вядомыя таксама і ў грэчаскіх спісах (публікацыю грэчаскага тэксту гл. [19, р. 206–265], лацінскага [19, р. 302–367]), тады як “Сашэсце Хрыста” прадстаўлены толькі лацінскімі спісамі [19, р. 368–410]. Евангелле Нікадзіма было вельмі папулярным сярод сярэднявечных чытачоў і паўплывала на многія творы заходнееўрапейскай літаратуры (гл. падрабязна [21, S. 14 і наст.; 3, с. 153–185; 2, с. XVIII–IX, XII–XIII, XIV–XV і інш.]).

Нягледзячы на свой апакрыфічны характар, Евангелле Нікадзіма ніколі не ўключалася царквою як на Захадзе, так і на Усходзе ў спісы забароненых ці ерэтычных кніг і мела даволі шырокае распаўсюджанне. Вельмі рана яно было перакладзена і на царкоўнаславянскую мову. Напачатку (X–XI стст.) узнікла поўная рэдакцыя, залежная ад лацінскага тэксту (яе публікацыю гл. [20]); пазней (у XIII–XIV стст.) паводле грэчаскага тэксту была перакладзена і кароткая рэдакцыя твора (толькі “Акты Пілата”, без “Сашэсце Хрыста”), якая нашмат часцей сустракаецца ў славянскіх спісах (яе публікацыю гл. [9, с. 91–105; 11, с. 164–190]). Гісторыя царкоўнаславянскага перакладу была даследавана М.Сперанскім [14, с. 55–65; 8]. Ён таксама вызначыў, што на падставе гэтых дзвюх рэдакцый каля XVI ст. паўстала новая поўная рэдакцыя, заснаваная на ўжо існуючых перакладах: “Дзеі Пілата” ў ёй выступаюць паводле кароткай рэдакцыі, а “Сашэсце Хрыста” – у першапачатковай поўнай рэдакцыі [14, с. 68–69].

Нярэдка Евангелле Нікадзіма (у кароткай рэдакцыі) суправаджалася дадаткам іншых апакрыфічных тэкстаў, зместава з ім звязаных: ліста Пілата да Тыберыя ([9, с. 106–108; 11, с. 191–197], публікацыі грэчаскага тэксту гл. [19, р. 413–425]), ліста Тыберыя да Пілата, слова пра вандроўку Марыі, сястры Лазара, у Рым [11, с. 197–204], слова Яўсея Александрыйскага пра зыход Івана Хрысціцеля ў пекла [11, с. 204–214], слова Епіфана, архібіскупа Кіпрскага [11, с.

214–228], слова Кірылы Тураўскага на ўваскрэсенне Хрыстовае і інш. (падрабязна гл. [8, с. 122]).

Да XVIII ст. уключна Евангелле Нікадзіма (з дадаткамі ці без іх) распаўсюджвалася сярод усходніх славян у мностве рукапісаў і фрагментаў і нават залучалася ў склад розных зборнікаў [11, с. 45–49], што адрасаваліся царкоўнікам. У прыватнасці, Евангелле Нікадзіма было ўключана ў Вялікія чытальныя Мінеі, складзеныя ў XVI ст. з ініцыятывы маскоўскага мітрапаліта Макарыя [4, слуп. 1874–1905]. Выступала яно і ў такіх зборніках, як “Ізмарагд” і “Залатавуст” [11, с. 28; 14, с. 62]. Пранікаў апокрыф і ў хранограф (другой рэдакцыі) – у выглядзе выпісак, асобных раздзелаў ці зліваючыся з астатнім аповедам, хаця і з некаторымі лакунамі [10, с. 126–127].

Пасійныя тэксты дастаткова позна пранікаюць у старабеларускае пісьменства, дзе прадстаўлены адзіным творам “Пакуты Хрыстовы”, які ўзнік, відаць, у другой палове XV ст. Твор уяўляе сабой пераклад з польскай мовы [16, S. 621–622], хаця яго польскі ці лацінскі арыгінал не адшуканы.

Захаваліся два рукапісы “Пакут Хрыстовых”: пецяўбургскі рукапіс XV–XVI стст. са збору Залускіх без загалюўка (цяпер у ГПБ – зараз РНБ, Q.I.391), арк. 1–38, і маскоўскі рукапіс XVI ст. збору Сінадальнай бібліятэкі (Дзяржаўны гістарычны музей, Масква, № 367), арк. 354–435адв., з загалюўкам “*О умученіи пана нашего Есус Криста*” і адсылкай да Евангелля Нікадзіма ў канцы. Тэкст твора выдадзены пасмяротна М.Тупікавым паводле пецяўбургскага спіса з розначытаннямі паводле маскоўскага [15]. Абодва спісы адрозныя паводле мовы і зместу, пры гэтым маскоўскі ўяўляе сабой фактычна пераклад на царкоўнаславянскую мову. Мова пецяўбургскага спіса даследавана Я.Карскім [7; 6, с. 60–65] і А.Жураўскім [5]. Вядомы таксама іншыя спісы “Пакут Хрыстовых” на царкоўнаславянскай мове, што паходзяць з Масковіі¹.

¹ А.І.Сабалеўскі ўказваў на яшчэ адзін поўны спіс “Пакутаў Хрыстовых” канца XVII ст.: Увараўскі збор, № 1897 [15, с. II], а таксама ўрыўкі ў некалькіх спісах паўночна-рускага пісьма XVII–XVIII ст., перакладзеных са старабеларускай мовы на

У пецярбургскім спісе твор пачынаецца словамі “*Моука господа нашого Ісоуса христа од преворотных жидов*” і з сюжэту змовы Юды з ерусалімскімі архірэямі з мэтай здрады Хрысту. Пачатковая частка беларускіх “Пакут Хрыстовых” (арк. 1–16), дзе апісваюцца здрадніцтва, асуджэнне і пакуты Хрыста, а таксама хваляванні Багародзіцы, не знаходзіць сабе аналогій ва ўсходеславянскім пісьменстве [7, с. 983]². Менавіта гэтая частка прадстаўлена і ў маскоўскім спісе (які заканчваецца эпізодам зняцця Хрыста з крыжа і палажэння ў магілу), з дадаткам апавядання пра прыход Марты і Марыі ў Рым [12, с. 37]. В.Савельева прапанавала называць гэтую частку пасіяй [12, с. 30, 36, 41].

Астатняя частка твора, як высветліла В.Савельева, вядзе аповед паводле Евангелля Нікадзіма з крыху перакампанаванымі часткамі [12, с. 32, 36–37]. Выклад пачынаецца з катавання Хрыста і яго смерці на крыжы з палажэннем у магілу (11 першых раздзелаў Евангелля Нікадзіма, арк. 16–22 адв.), уключае жыццёпіс Пілата разам з яго самазабойствам (арк. 22 адв. – 25), уваскрэсенне Хрыста і яго сашэсце ў пекла і як вывеў ён адтуль праведнікаў у рай (пераказ у рознай паслядоўнасці 12, 15, 18–20, 24–26 раздзелаў Евангелля Нікадзіма, арк. 25–30 адв.), ліст Пілата да імператара Тыберыя (28 раздзел Евангелля Нікадзіма, арк. 30 адв. – 31), сведчанні розных асоб наконт сапраўднасці ўваскрэсення (17 раздзел Евангелля Нікадзіма, арк. 31 адв. – 34), аповед пра Язэпа Арымафейскага і вартаўнікоў магілы Хрыстовай (12, 13 раздзелы Евангелля Нікадзіма, арк. 34–35 адв.) і заканчваецца сведчаннем Язэпа і Нікадзіма пра Хрыста (14, 15, пачатак 16-га Евангелля Нікадзіма, арк. 35 адв.–38) [12, с. 31–37].

Апрача гэтага твора, пад назвай “Пакуты Хрыстовы” ў старабеларускім пісьменстве часам фігуруюць розныя

царкоўнаславянскую [15, с. II–III]. Паводле А.Папова, такія пераклады праніклі і ў другую рэдакцыю хранографа [10, с. 129].

² Аднак, на думку Я.Янава, старабеларускі пераклад паўстаў на падставе стараўкраінскага перакладу, зробленага ў Падкарпацці [17, с. 15], што знайшло падтрымку і ў беларускіх даследчыкаў [1, с. 183].

рэдакцыі Евангелля Нікадзіма. Асаблівую папулярнасць “Пакуты Хрыстовы” на царкоўнаславянскай мове здабылі сярод старавераў, на заказ якіх базыльяне надрукавалі твор у Супраслі (каля 1789). Гэтая публікацыя некалькі разоў перавыдавалася ў 1790-х гг. у стараверскай друкарні Фёдара Карташова ў Клінцах (з фіктыўнымі выхаднымі звесткамі), а таксама ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. у Пачаеве і Львове (без выхадных звестак) [11, с. 28–29; 2, с. XXX–XXXI; 18, с. 170 і przur. 90].

Аснову супрасльскага і пачаеўскага выданняў складае Евангелле Нікадзіма. Апрача яго, у кнігу ўвайшлі ліст Пілата да Тыберыя і адказ на яго, апавед аб прыходзе Марты і Марыі ў Рым, аповед пра Юду – здрадніка Ераніма, а ў выглядзе асобных дадаткаў – казанне Кірылы Тураўскага (“Слова ў святы вялікі пятак”) і аповед Яўсея Александрыйскага пра сашэсце ў пекла Івана Хрысціцеля [12, с. 38]. У многіх рукапісах, што паўсталі на падставе гэтых выданняў, маюцца некаторыя перастаноўкі ці скарачэнні.

Выданне пачынаецца некалькімі дадатковымі раздзеламі. Першы раздзел – гэта фактычна ўводзіны, дзе апавядаецца пра Тайную вячэру, прадказанні Івана Хрысціцеля ў пекле, сашэсце Хрыста ў пекла, пра ўваскрэсенне. Другі раздзел апавядае пра ўваскрэсенне Лазара (гэты раздзел адсутнічае ў некаторых рукапісах [12, с. 38]), трэці – пра ўваход у Іерусалім (няма ў рукапісе БАН, І.А.31 [12, с. 39]). Значныя фрагменты казання Кірылы Тураўскага ў святую вялікую пятніцу ўстаўлены ў 25 раздзел, адразу пасля эпизоду зняцця Хрыста з крыжа і палажэння ў магілу. На думку В.Савельевай, гэта была мяжа пасіі, дзе паказваліся менавіта пакуты Хрыста на крыжы, а ўсё астатняе было дадаткам да пасіі [12, с. 42]. Яна ўказвае сюжэтныя эпизоды, якія супадаюць (не тэксталагічна, а змястоўна) у абодвух версіях “Пакутаў Хрыстовых” – рукапіснай і друкаванай: а) змова архіярэяў і здрада Юды; б) развітанне Хрыста з Багамаці і адыход яго ў Іерусалім; в) Тайная вячэра; г) Гефсіманскі сад; д) суд Пілата; е) шлях на Галгофу; ж) укрыжаванне [12, с. 42–44].

Апрача таго, у розных зборніках XVII–XVIII стст. трапляюцца фрагменты з тэкстаў беларускіх ці царкоўнаславянскіх “Пакут Хрыстовых”. Прыкладам можа служыць рукапіс XVIII ст. Стафана Тасляўцёвага, дзе аповед мае заглавак *“Пасѣя альбо повѣсть душеспасителная о муцѣ Христа, Бога нашего, вельми утѣшная и жалосная, як жыдове зловѣрные Христа мучили”*, або рукапіс XVII ст., што знаходзіўся ва ўласнасці А.Папова: *“Пасыя альбо гисторія о муцѣ Господа нашего Исуса Христа”* [10, с. 128].

Відаць, у XVII ст. (калі не раней) нейкія царкоўнаславянскія версіі Евангелля Нікадзіма былі перакладзены ў Закарпацці на стараўкраінскую мову (з мноствам мясцовых дыялектных рыс) і выкарыстоўваліся ў якасці адной з крыніц багатага гамілійнага пісьменства гэтага рэгіёну. У Закарпацці яны актыўна функцыянавалі да XIX ст., атрымліваючы дадаткі некаторых іншых літаратурных ці рэлігійных тэкстаў і апакрыфічных твораў.

Захаваліся 2 рукапісы гэтага ўкраінскага перакладу (ці, хутчэй, рэдакцыі): рукапіс Сцяпана Камарэўскага XVIII ст., закарпацкага паходжання (зараз – у Інстытуце літаратуры УАН, 3/4825) на стараўкраінскай мове (Франко 1899: 252–272, 293–304) і рукапіс канца XVII ст. (так званая ковельская палея, БАН, І.А.31) на царкоўнаславянскай мове, але з ўкраінскімі рысамі [2, с. 273–292, 305–357]. У канцы XVII ст. з гэтай стараўкраінскай версіі быў зроблены скарочаны пераклад на царкоўнаславянскую мову маскоўскай рэдакцыі, ён трапіў і ў хранографы [10, с. 128]. Асаблівую папулярнасць пераклад набыў сярод старавераў і вядомы ў мностве рукапісаў канца XVII – першай паловы XIX ст. Тэкст перакладу паводле аднаго з рукапісаў і быў выдадзены І.Парфір’евым [11, с. 144–190].

Таксама А.Сабалеўскі ўказаў на іншы твор пад заглаўкам *“Слово о страстех Господа Бога и Спаса нашего Исуса Христа ново переведено с греческаго языка на словенский”* (рукапіс канца XVII ст. Маскоўскай Сінадальнай бібліятэкі, № 435), мяркуючы, што ён не падобны да іншых аналагічных твораў [15, с. IV]. Як высветліла

В.Савельева, гэта адна з апрацовак “Пакут Хрыстовых” з украінізмамі ў мове [13, с. 207].

Аднак наўрад ці правамерна адносіць да пасійных твораў тэксты іншых жанраў, якія хаця і апавядаюць пра пакутніцкую смерць Хрыста, але робяць гэта ў суаднясенні з падзеямі сучаснасці. Тут маюцца на ўвазе перш за ўсё дэкламацыі і містэрыі, што паўсталі на Украіне пад польскім уплывам (пра распаўсюджанне падобных драматычных твораў на Захадзе гл. [21, S. 60–71]). Прыкладам могуць служыць друкаваная вершаваная дэкламацыя Іянікія Валковіча “*Розмышляне о муцѣ Христа, спасителя нашего*” (Львоў, 1631), рукапісная містэрыя пра пакуты Хрыстовы, вядомая паводле рукапісу XVII ст., апублікаваным І.Франко ў 1891 г., і некаторыя іншыя. Такія творы не пераказваюць сюжэт пакутніцкай смерці Хрыста, вядомы паводле кананічных евангелляў, а выкладаюць яго ў самым агульным выглядзе або закранаюць у ім толькі асобныя дэталі.

Як бачна, ва ўсходніх славян пасійная літаратура прадстаўлена ў асноўным двума творамі: Евангеллем Нікадзіма (у двух царкоўнаславянскіх перакладах, з X–XI стст.) і “Пакутамі Хрыстовымі” (у старабеларускім перакладзе, з XV ст., які пазней быў перакладзены на царкоўнаславянскую мову). Гэтыя творы набылі пашырэнне ў рукапісах, трапіўшы нават у друк, і ў далейшым узаемадзейнічалі паміж сабой. Пасійная літаратура для ўсходніх славян стала адной з формаў народнай рэлігійнасці, толькі з XVII ст. пад заходнімі ўплывамі да яе дадаецца драматычная традыцыя, жанрава больш адметная, разгляд якой, аднак, застаецца за межамі дадзенай працы.

1. *Анічэнка, У.В.* Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі / У.В.Анічэнка. – Мн., 1969.

2. *Апокріфи і легенды з украінських рукописів.* Т. 2: Апокріфи новозавітні. А: Апокріфічні Євангелія / упоряд. І.Франко. – Львів, 1899. (Пам’ятки украінсько-рускої мови і літаратури. Т. 2.)

3. *Булгаков, Ф.И.* Сказание о страстях господних / Ф.И.Булгаков. – СПб., 1878–79. (Памятники древней письменности и искусства. Вып. 1.)

4. *Великие* Минеи Чети, собранные всероссийским митрополитом Макарием: ноябрь, дни 13–15. – СПб., 1899.

5. *Жураўскі, А.І.* “Пакуты Хрыста” / А.І.Жураўскі // Беларуская мова: энцыкл. – Мн., 1994. – С. 401–403.

6. *Карский, Е.Ф.* Белорусы. Т. 3: Очерки словесности белорусского племени. Ч. 2: Старая западнорусская письменность / Е.Ф.Карский. – Пг., 1921.

7. *Карский, Е. Ф.* Западнорусский сборник XV-го века, принадлежащий Императорской публичной библиотеке, Q.I. № 391: Палеографические особенности, состав и язык рукописи / Е.Ф.Карский // Изв. Отд. рус. яз. и словесн. Импер. акад. наук. – 1897. – Т. 2, кн. 4. – С. 964–1036. (асобн. адб.: С.-Петербург, 1897).

8. *Кобяк, Н.А.* Евангелие Никодима / Н.А.Кобяк // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1: (XI – первая половина XIV в.). – Л., 1987. – С. 120–123.

9. *Памятники* старинной русской литературы... Вып. 3: Ложные и отреченные книги русской старины, собр. А.И.Пыпиным. – СПб., 1862.

10. *Попов, А.* Обзор хронографов русской редакции / А.Попов. – М., 1869. – Вып. 2.

11. *Порфирьев, И.Я.* Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки / И.Я.Порфирьев // Сборник Отд. рус. яз. и словесн. Импер. акад. наук. – СПб., 1890. –Т. 52. № 4.

12. *Савельева, О.А.* Пассийные повести в восточнославянских литературах: вопросы текстологии / О.А.Савельева // Христианство и церковь в России. – Новосибирск, 1989. – С. 30–44.

13. *Савельева, О.А.* Пассийные повести в восточнославянских литературах: к постановке вопроса / О.А.Савельева // Общественное сознание, книжность, литература периода феодализма. – Новосибирск, 1990. – С. 203–208.

14. *Сперанский, М.И.* Славянские апокрифические евангелия: (общий обзор) / М.И.Сперанский. – М., 1895. (Труды XVIII археологического съезда. Т. 2.)

15. *Тупиков, Н.М.* Страсти Христовы в западно-русском списке XV века / Н.М.Тупиков. – СПб., 1901. (Памятники древней письменности и искусства. Вып. 140.)

16. *Brückner, A.* Fremde Vorlagen und Fassungen slavischer Texte: 6: Passio Christi, polnisch und russisch / A.Brückner // Archiv für slavische Philologie. – 1888. – Bd. 11. – S. 619–622.

17. *Janów, J.* Legendarno-apokryficznie opowieści ruskie o męce Chrystusa (z uwzględnieniem zabytków staropolskich) / J. Janów // Prace filologiczne. – 1930. – Т. 15. – Cz. 2.

18. *Jaroszewicz-Pieresławcew, Z.* Druki cyryliczne z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku / Z.Jaroszewicz-Pieresławcew. – Olsztyn, 2003.

19. *Tischendorf, C.* Evangelia apocrypha / C.Tischendorf. – Lipsiae, 1853; Hildesheim, 1966.

20. *Vaillant, A.* L'évangile de Nicodème: texte slave et texte latin / A.Vaillant. – Paris, 1968.

21. *Wülcker, R.P.* Das Evangelium Nicodemi in der Abendlandischen literatur / R.P.Wülcker. – Paderborn, 1872.